

J. P. Heering, *Hugo Grotius as apologist for the christian religion. A study of his work De veritate religionis christianae (1640)* (Studies in the history of christian thought CXI; Leiden, Boston: Brill, 2004, xvii + 267 blz., €103,-, ISBN 90 04 13703 3). H. W. Blom, L. C. Winkel, ed., *Grotius and the Stoa* (Assen: Van Gorcum, 2004, 329 blz., ISBN 90 232 4039 1; also published as *Grotiana*, XXII/XXIII (new series 2001 and 2002)).

De studie van Heering is een Engelse bewerking van zijn in 1992 verschenen proefschrift *Hugo de Groot als apologet van de christelijke godsdienst*. Het eerste hoofdstuk behandelt achtergrond, ontstaan en edities van Grotius' *Bewijs van den waren godsdienst* van 1620, het tweede bespreekt de ontstaans- en editiegeschiedenis van de Latijnse versie van 1629. Caput 3 geeft dan de inhoud van de zes boeken van Grotius' werk: God en godsdienst, de waarheid van de christelijke religie, de geloofwaardigheid van de Bijbel, en de vergelijking van het christelijk geloof met heidendom, jodendom en islam. Om te laten zien dat de christelijke religie de enige ware godsdienst is, maakt Grotius gebruik van de humanistische dialectiek en volgt hij een juridische wijze van argumenteren.

Grotius behandelde geen christelijke leerstellingen en ontkoppelde daarmee de apologetiek van de dogmatiek. Dat was iets heel nieuws, en die vernieuwing was het gevolg van Grotius' overwegend ethische opvatting van de christelijke religie. Die opvatting moet dan weer gezien worden, en dat gebeurt bij Heering, tegen de achtergrond van de ontstaansgeschiedenis van het boek, dat Grotius schreef in gevangenschap, onder andere gevolg van zijn sympathie voor de remonstranten en zijn afkeer van het theologische gekrakeel over volgens hem niet wezenlijke geloofspunten. Dat verklaart ook dat Grotius zich liet inspireren door voorgangers als de protestant François Duplessis Mornay, de rooms-katholiek Juan Luis Vives en de antitrinitariër Faustus Socinus, zoals Heering verrassend uiteenzet in zijn vierde hoofdstuk.

In de hoofdstukken 5 en 6 komen dan aan de orde het notenapparaat dat Grotius toevoegde aan de editie van 1640 en de receptie van zijn werk. Natuurlijk kreeg de auteur op dit boek de nodige kritiek, die moest worden weersproken, en daaraan wordt in de hier besproken studie ook aandacht besteed. Dat het boek echter wel degelijk populair was, wordt uitvoerig aangetoond door de vele edities daarvan, zowel in het Latijn als in de volkstalen. In Grotius' eigen tijd was *De veritate* zeer populair, terwijl toen zijn revolutionaire juridische publicaties veel minder succes hadden. De tijden zijn wel veranderd. Het juridische werk staat nu nog volop in de belangstelling, terwijl de meest recente edities van de Nederlandse en Latijnse apologetiek dateren van 1844 en 1831. Plannen om een moderne uitgave te brengen, zijn helaas weer in rook opgegaan.

Achterin zijn studie geeft Heering lijsten van zijn bronnen: de bijbel, werk van klassieke auteurs en kerkvaders, middeleeuwse en humanistische boeken, ander werk van Grotius, werk van diens tijdgenoten in zeer ruime zin, en literatuur van later tijd. Het boek wordt afgesloten met registers van persoonsnamen en onderwerpen. Jammer dat de personenindex weer onvolledig is. Er wordt ons niet meegedeeld wat dat register te bieden heeft. Het geeft echter wel de namen die voorkomen in de hoofdtekst, maar niet die welke alleen in de voetnoten staan. Toch bevatten voetnoten niet zelden gegevens die de moeite waard zijn om gemakkelijk te kunnen vinden. Maar ook zonder een perfect register is dit boek een kostbare aanvulling op wat we al hebben en weten over ons 'Delfts Orakel'.

Het tweede boek dat hier moet worden besproken is van geheel andere aard, een reeks artikelen met zeer uiteenlopende onderwerpen over Grotius en de Stoa. De bijdragen zijn voor een gedeelte voortgekomen uit voordrachten in 2001 gehouden op een conferentie over dat

onderwerp. De bestudering van de antieke wijsbegeerte van de Stoa kreeg begin vorige eeuw een enorme impuls door Von Arnims publicatie van de *Stoicorum veterum fragmenta*. Daarna verschenen studies besteedden ook wel aandacht aan het neostoïcisme van de zestiende en zeventiende eeuw, maar daarbij werd weinig aandacht besteed aan het werk van Grotius. Nu hebben we dan een reeks artikelen van Grotius-experts en kenners van het juridisch en politiek denken in de vroegmoderne tijd die laten zien hoe ook Grotius het erfgoed van de Stoa als waardevol erkende en benutte.

De inleiding van de editores Blom en Winkel omschrijft de *status quaestionis* en wat de bundel ons daarover te bieden heeft. Dan geven de bijdragen van Jill Kraye, Jan Papy, Reinhard Brandt en Christopher Brooke samen een overzicht van de doorwerking van het stoïcisme in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. Vervolgens bespreken vijf auteurs hoe grondbegrippen van de Stoa zijn terug te vinden bij Grotius: ethische principes in zijn toneelwerk (Arthur Eyffinger), de *idea innata* en de grondbegrippen goed en kwaad in zijn juridisch denken (John Miller, Leonard Besselink), en opvattingen over slavernij en wat Grotius daarvan dacht (John W. Cairns, Gustaaf van Nifterik). Drie bijdragen bespreken tenslotte de doorwerking van stoïcijnse ideeën via Grotius' werk bij Samuel Pufendorf en andere denkers na Grotius.

Grotius was geen filosoof. Als veel van zijn humanistische tijdgenoten maakte hij op eclectische wijze gebruik van wat de antieke wereld aan wijsgerig erfgoed had nagelaten. Daarbij moeten wij niet vergeten, dat wij nu een heel ander, vollediger beeld hebben van de stoïcijnse filosofie dan Grotius en zijn tijdgenoten. Tussen hen en ons staat de teksteditie van Von Arnim. In de zeventiende eeuw moest men het hebben van verspreid bewaarde heel diverse teksten met stoïcijnse opvattingen. En dan staat tussen die teksten en Grotius ook nog het neostoïcisme van Justus Lipsius, die de waarde van het denken van de Stoa onderkende maar er toch vooral op uit was dat gedachtegoed in te passen in het christelijk denken en zo voor de eigen tijd bruikbaar te maken.

Wat Grotius vooral ontleende aan de Stoa was een aantal grondbegrippen voor zijn denken over natuurrecht en mensengemeenschap. Tegenover de sofistich-sceptische theorie van het *homo homini lupus*, de oerstrijd van allen tegen allen, later uitgewerkt door Thomas Hobbes, hield Grotius vast aan de stoïcijnse grondgedachte dat de mens door zijn natuur in aanleg streeft naar vreedzaam samenleven. Als sociaal wezen zoekt de mens een geordende gemeenschap, waarin de wederzijdse rechten en verplichtingen goed omschreven zijn. Op deze fundamentele beginselen baseerde Grotius zijn leer van het natuurrecht, waarin alle menselijk recht zijn oorsprong heeft. De auteurs van de bundel beschrijven hoe deze ideeën zich bij Grotius ontwikkelden en hebben vastgezet. Ook laten zij zien hoe die grondbeginselen door hem werden geconcretiseerd, zoals bij zijn worsteling met het denken over de slavernij.

Niet alleen in zijn politiek en juridisch denken, ook in zijn epistemologie, zijn poëzie en zijn toneelwerk is er bij Grotius een duidelijk waarneembare verwantschap met de wijsbegeerte van de Stoa. Zo laat de bundel zien hoe hij in zijn drama's vasthield aan veel stoïcijnse ideeën, maar die wel inpaste in een christelijk raamwerk. Dus geen fatalisme, niet de zelfmoord als ultieme zelfbevestiging van de onbewogen en arrogante wijze, maar juist erkenning van christelijke waarden als lijdensmoed, vertrouwen en mensenliefde. Er is maar één wijsgerig tractaat van Grotius bewaard, zijn postuum gepubliceerde compendium *Philosophorum sententiae de fato*. Dit wijsgerig tractaat toont op overtuigende wijze aan, dat Grotius op latere leeftijd steeds meer overtuigd raakte van de grote betekenis van het antieke stoïcisme voor zijn eigen tijd.

Het is altijd lastig om een bruikbare recensie te leveren van een bundel artikelen, zeker als die, zoals in dit geval, zo'n diversiteit aan onderwerpen behandelen en een toch vrijwel onbekend

landschap in kaart proberen te brengen. Het boek is qua vorm en inhoud op meerdere plaatsen dan ook meer een verslag van moeizaam spuurwerk dan een helder gestructureerd en gemakkelijk te lezen betoog. Ik zou deze bundel daarom vooral willen aanbevelen als een eerste verkenning, maar wel een die beslist uitnodigt tot verder onderzoek. Daarom betreur ik het ook hier weer dat de registers van personen en themata alleen maar naar de hoofdttekst verwijzen, en niet naar de noten die nogal eens namen en zaken bevatten die niet in de tekst staan maar die wel belangwekkende informatie bevatten. Dat neemt echter niet weg, dat *Grotius and the Stoa* een belangrijk boek is dat ons weer dichterbij het genie Grotius brengt en ook nog onze vrij gebrekkige kennis van de wijsbegeerte van Renaissance en humanisme verrijkt.

C. S. M. Rademaker ss.cc.

J. van Goor, ed., *Generale missiven van gouverneurs-generaal en raden aan heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie, X, 1737-1743* (Rijks geschiedkundige publicatiën, Grote serie CCL; Den Haag: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 2004, xi + 1159 blz., ISBN 90 5216 133 x). E. Locher-Scholten, P. Rietbergen, ed., *Hof en handel. Aziatische vorsten en de VOC 1620-1720* (Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor taal, land- en volkenkunde, CCXXIII; Leiden: KITLV, 2004, 349 blz., €35,-, ISBN 90 6718 231 1).

Op 2 september 2004 vond in Utrecht een congres plaats onder de titel 'Colonialism and diplomatic relations in Asia, 1600-2000.' De aanleiding was het afscheid van J. van Goor als universitair hoofddocent aan de Universiteit Utrecht. Hij doceerde daar geschiedenis van het kolonialisme. Niet alleen de lezingen stonden in het teken van Van Goors specialisme — de directe commerciële en diplomatieke contacten van de VOC in Azië —, ook de twee op dit congres gepresenteerde boeken hebben deze thematiek tot onderwerp.

Het eerste boek is het tiende deel van de *Generale missiven*. Deze bronnenpublicatie wordt al sedert 1960 uitgegeven (de delen over de periode 1610-1737 en 1743-1750 bestonden reeds). De *Generale missiven* zijn de jaarlijkse rapporten die de Hoge Regering te Batavia naar Nederland stuurde, waar het hoogste VOC-gezag, de heren XVII, inzicht kon krijgen in wat er het afgelopen jaar binnen het reusachtige netwerk van handelsposten was gebeurd. Mede op basis hiervan kon het beleid worden uitgestippeld. De missiven bestaan uit een algemeen verslag over de gebeurtenissen in Azië en Zuid-Afrika en uit de correspondentie tussen de tientallen vestigingen in Azië en de Hoge Regering in Batavia.

Uit de missiven krijgt men, per jaar en vestiging na vestiging, een overzicht van de gebeurtenissen, zoals de aankomst en het vertrek van schepen, onderhandelingen met de plaatselijke machthebbers, personeelwisselingen, in- en verkoopoverzichten en verder veel dagelijkse problematiek. De editie is niet integraal, dat wil zeggen: sommige delen worden samengevat, andere stukken zijn getranscribeerd en voor weer andere delen wordt verwezen naar een oudere uitgave, namelijk naar J. K. J. de Jonge, *De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië: verzameling van onuitgegeven stukken uit het oud-koloniaal archief*, verschenen in dertien delen tussen 1862 en 1888. Dat alles is gezien de omvang wel begrijpelijk maar niet altijd handig. Niet iedereen heeft De Jonge bij de hand en vooral in dit deel valt dat te betreuren. Ook voor de meest dramatische gebeurtenis uit deze jaren, de Chinezenmoord in Batavia van oktober 1740, dient men De Jonge er op na te slaan.

De gebruikers van deze bronnenpublicatie — en in toenemende mate zijn dat Aziatische onderzoekers —, zullen zich toeleggen op de ontwikkeling van één handelspost, de handel in